

Історія

УДК 930.1:94(47+430)«1941/1945»:343.541

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20305618>

Зарубіжна історіографія сексуального насилля в німецько-радянській війні: основні напрямки та тенденції

Володимир Гінда,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

Прийнято: 05.05.2026 | Опубліковано: 20.05.2026

***Анотація** Мета статті проштудіювати зарубіжну історіографію проблеми сексуального насилля в німецько-радянській війні крізь призму феміністичної, антропологічної та гендерної теорій. Автор переважно розглядає іноземні праці присвячені даній темі написані на зламі XX–XXI ст., коли вона набула значного зацікавлення серед історикинь-феміністок. У розвідці використано ряд принципів, методів і підходів (історизму, логічності, об'єктивності, історіографічного аналізу, порівняльний і проблемно-хронологічний), які дали змогу проаналізувати існуючі в зарубіжній історіографії наукові напрямки та інтерпретації проблематики сексуального насилля в Другій світовій та німецько-радянських війнах. Наукова новизна полягає в тому, що в перше в українській історичній науці зроблена спроба аналізу зарубіжних праць присвячених сексуальному насиллю у німецько-*

радянській війні, розкрито ряд дискусійних питань, показано спроби російської історіографії заперечити сексуальні злочини радянських солдатів та затаврувати дослідження, які розкривають цю проблему у військах Червоної армії. **Висновки.** Сучасна зарубіжна історіографія вивчає питання сексуального насилля під час німецько-радянської війни з позиції феміністичного і антропологічного підходів. Історики у своїх працях відмовляються від поділу на «цивілізований» Вермахт, який ніби не вдавався до сексуальних злочинів через «расові закони», та «варварську» Червону армію, яка без розбору знищувала та таврувала цивільне німецьке населення, натомість аналізують проблему з позиції того, як умови тотальної війни радикалізують маскулінність і легітимізують насильство в обох таборах. Акцентується увага на багатьох аспектах сексуального насилля під час війни та його впливу на цивільне населення.

Ключові слова: сексуальне насилля, німецько-радянська війна, зарубіжна історіографія, Вермахт, Червона армія, жінки, гендерна історія.

Foreign historiography of sexual violence in the German–Soviet War: main directions and trends

Volodymyr Ginda,

Senior researcher, Candidate of Historical Sciences of the Department
of military-historical research, Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

Abstract. The aim of the article is to examine foreign historiography on the problem of sexual violence in the German–Soviet War through the lens of feminist,

anthropological, and gender theories. The author primarily considers foreign works on this topic published at the turn of the XX–XXI centuries, when it attracted significant interest among feminist historians. The study employs a range of principles, methods, and approaches (historicism, logical analysis, objectivity, historiographical analysis, comparative, and problem-chronological methods), which made it possible to analyze the scholarly directions and interpretations of sexual violence in the Second World War and the German–Soviet War present in foreign historiography.

***The scientific novelty** lies in the fact that, for the first time in Ukrainian historical scholarship, an attempt has been made to analyze foreign studies devoted to sexual violence in the German–Soviet War. The article highlights a number of controversial issues and demonstrates attempts within Russian historiography to deny sexual crimes committed by Soviet soldiers and to stigmatize research that addresses this problem within the Red Army. **Conclusions.** Contemporary foreign historiography examines the issue of sexual violence during the German–Soviet War from feminist and anthropological perspectives. Historians reject the dichotomy of a “civilized” Wehrmacht, allegedly refraining from sexual crimes due to “racial laws,” versus a “barbaric” Red Army that indiscriminately destroyed and raped the German civilian population. Instead, they analyze the issue from the standpoint of how the conditions of total war radicalize masculinity and legitimize violence in both camps. Attention is drawn to the many aspects of sexual violence during the war and its impact on the civilian population.*

Keywords: *sexual violence, German–Soviet War, foreign historiography, Wehrmacht, Red Army, women, gender history.*

Постановка проблеми. Сексуальне насилля під час Другої світової війни потрапило до тренду історичної науки напочатку ХХІ-го століття завдяки студіям дослідниць-феміністок, які намагалися вивчити його з позицій гендерної

нерівності. Спочатку вектор студій був спрямований на західний театр військових дій, але з часом, коли в своїх роботах історикині заговорили про сексуальні злочини солдатів Червоної армії в Німеччині та викликали цим самим бурю невдоволення в РФ, змістився і на Східний фронт. Завдяки розширенню дослідницьких меж історики зацікавилися цією ж проблемою під час німецько-радянської війни, де головний акцент роблять на сексуальні безчинства солдатів Вермахту на окупованих радянських територіях. Відповідних зарубіжних праць насправді не так багато, але завдяки їм дослідники пострадянських країн можуть, враховуючи зарубіжний науковий інструментарій, поглянути на цю проблему в контексті своїх держав враховуючи всі ментальні, культурницькі, соціальні та моральні моменти, тим паче, вони мають змогу оперувати значною джерельною базою. Розгляд зарубіжної історіографії для цих наукових проектів без перебільшення є важливим.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на збільшення праць присвячених сексуальному насиллю у роки Другої світової війни, питання німецько-радянського протистояння поки залишається не достатньо висвітленим не лише в зарубіжній історіографії, але й українській. Наразі в українській історичній науці не розробленим залишається питання систематизації зарубіжної історіографії сексуального насилля в німецько-радянській війні, яка дала б можливість виокремити проблему в окрему галузь наукових досліджень. Відчувається брак узагальнюючих розвідок, де йшлося б про джерельну базу, концептуальні, теоретичні, та міждисциплінарні підходи у вивченні проблеми та можливу еволюцію у їх застосуванні фахівцями.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета даної розвідки провести комплексний історіографічний аналіз зарубіжної історіографії окресленої теми, виділити основні наукові підходи та напрями у вивченні

сексуального насилля під час німецько-радянської війни. Автор ставить наступні завдання:

1. Показати в яких напрямках розвивається дослідження сексуального насилля під час війни за кордоном;
2. Розглянути зарубіжні студії сексуального насилля під час німецько-радянської війни;
3. Проаналізувати тенденції феміністичного та антропологічного підходів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В зарубіжній історіографії проблема сексуалізованого насилля під час Другої світової війни активно обговорювалася істориками від початку «холодної війни», але тоді вона мала швидше антирадянський пропагандистський характер, ніж науковий. Розпочинаючи з 1970-х років XX-го століття ця тема набула наукового характеру, в результаті було написано понад 2,5 тис. праць. У даному матеріалі ми проаналізуємо переважно сучасні праці, які мають стосунок до німецько-радянської війни. Наразі за кордоном окреслена проблематика розглядається з позицій феміністичних, антропологічних і воєнного повсякдення та у військах обох таборів протистояння. Тут варто все ж визнати, що зарубіжні історики переважно зосереджені на темі сексуальних безчинств солдатів Червоної армії [див: 1–8]. Причини цього передусім варто шукати в наявності відповідних джерел в європейських країнах, які були окуповані радянськими військами, їх доступності, можливості працювати з очевидцями тих подій і бажанні не лише наукової спільноти обговорювати на загал цю проблематику [9, С. 134].

Новий виток досліджень стався наприкінці 1990-х початку 2000-х років, коли дослідниці-феміністки повернули сексуалізоване насилля до наукового дискурсу з метою порушення мовчання довкола домінування маскулінності в

суспільстві, заснованому на сексуальному підкоренні жінки [10]. На початку своїх досліджень вони притримувалися певних помилкових суджень, які з часом самі і виправляли (це нормальний робочий дослідницький процес). Скажімо, теорія сексизму, яка зводилася до того, що жертвами сексуальних злочинів були лише жінки **спростувалася** сучасними воєнними конфліктами, передусім російсько-українською війною, де серед жертв зґвалтувань багато чоловіків та дітей. Між тим, саме феміністичний погляд, в центрі якого перебуває жінка, наразі превалює в європейському науковому історичному дискурсі.

Переважно феміністки у своїх студіях звертають увагу на відмінності феномену гвалтувань мирного часу від воєнної доби. Наголошують, що воно може мати подвійне значення, якщо досягає великих масштабів: приниження особи та демонстрація суспільству, що політичні лідери та армія нездатні захистити свій народ. Вчиняючи наругу над жінками ворожа армія таким чином принижує жертв і символічно каструє чоловіків, які не можуть їх захистити. Виокремлюють три види сексуалізованого насилля під час війни: рекреаційне, вчинене з метою захисту нації та масове. Останні два варто вважати засобами ведення війни **(видалити це речення)** [див.: 11, С. 138–139; 12, Р. 80; 13, Р.111, 123, 132].

Угорська дослідниця А. Пето запропонувала аналізувати воєнні зґвалтування у межах архаїчно-патріархального й ідеологічно-націоналістичного підходів. За першим, війна перетворює жінок у об'єкти стратегічної ваги, через які чоловіки знищують один одного. Осоромлюючи жінку, вони отримують її у власність і позбавляють ворога права на неї. Згідно з цим виходить, що сексуальне насилля є дозволеною частиною війни. Ідеологічно-націоналістичний підхід пропонує **вивчати** воєнні дії з позиції відносин між статями. У цьому випадку жінка сприймається як ворог, а її зґвалтування – перемогою над противником. Історикиня також відзначає, що

сексуальні злочини наразі стали одним із ключових напрямів, за яким розвивається вивчення геноциду [8, С. 43, 94, 97–98]. А. Пето розглядає питання комеморації про сексуальні злочини у Будапешті та Відні фокусуючи увагу на замовчуванні проблеми в історіографії Австрії та Угорщини. Вона також розкрила рівень сексуального насильства вояків Червоної армії в Угорщині. Проаналізувавши документи медичних установ Будапешта, на основі звернень жінок з приводу венеричних захворювань після приходу радянських військ зробила обґрунтовані припущення про масштаби зґвалтувань червоноармійцями угорок [14, S. 129–148].

Австрійська Б. Штельцель-Маркс у своїх роботах зосередилася на проблемі сексуальних злочинів солдатів Червоної армії. Спираючись на місцеві архівні джерела, наративний матеріал та інтерв'ю, вона показала різноманітні аспекти відповідної проблеми: від сексуального примусу до романтичних стосунків. Історикиня ґрунтовно розкрала ставлення австрійського суспільства та радянської держави до романтичних взаємин червоноармійців і австрійок, акцентувала увагу на стигматизації жінок і дітей народжених від радянських військових [див.: 15–16].

Сексуальні злочини вчинені військами Вермахту на Східному фронті дослідила німкеня Біргіт Бек. Вивчивши справи німецьких військово-польових судів, вона детально розібрала причини таких вчинків солдатів, різновиди покарань, порівняла судові вироки на європейському та радянському театрах воєнних дій. Звернула увагу, що зазвичай за зґвалтування в СРСР вояки Вермахту отримували незначні покарання у порівнянні з аналогічними вчинками у європейських країнах. Б. Бек дійшла висновків, що зґвалтування нацистських солдатів не було військовою стратегією, на радянських окупованих територіях сексуалізоване насилля було масовим явищем і військове керівництво ставилося до нього нормально розглядаючи як «неминучий супровід війни», якщо лишень

воно не підривало боєздатність підрозділу. У більшості випадках солдатів Вермахту засуджували не за зґвалтування, а за порушення расових законів, за якими не допускалися сексуальні контакти із жінками, яких нацистська ідеологія вважала «расово неповноцінними» (слов'янки, єврейки, циганки) [див. 17–18].

Її співвітчизниця Р. Мюльхойзер у своїх працях із феміністичних позицій доводить, що попри офіційну расистську ідеологію заборони сексуальних стосунків із «унтерменшами» на Східному фронті, командування Вермахту фактично толерувало такі зв'язки солдатів із місцевими жінками, намагаючись не забороняти їх, а регулювати та інструменталізувати для підтримки бойового духу у військах. Вона розглядає різноманітні види сексуального насилля від примусового оголення – до рабства в борделях, групових зґвалтувань і катувань, зосереджується на сексуальній політиці керівництва Райху на окупованих територіях СРСР. Завдяки працям Р. Мюльхойзер було зруйновано міф про «чистий Вермахт», який ніби не вдавався до сексуального насильства на Східному фронті. Вона довела, що німецькі солдати вчиняли масові сексуальні злочини в СРСР, а командування нерідко ігнорувало їх, бо сприймало як засіб підтримки «бойового духу», ретельно висвітлила систему нацистської сексуальної політики на окупованих територіях, яка базувалася на військових борделях, сексуальному рабстві та примусовій проституції на благо Вермахту [див.: 19–21].

Американські історикині Венді Джо Гертьяєнсен та Джесіка Андерсен Х'юз тематиці сексуального насилля, проституції під час німецько-радянської війни, борделям у військах Вермахту та концентраційних таборів присвятили дисертаційні праці. Щоправда, написані вони не стільки в історичному руслі, скільки у філософському, й у них розкриті проблемні аспекти, які до цього часу не піднімалися істориками. Зокрема, В. Гертьяєнсен значне місце в своїй роботі відводить вивченню впливу спиртних напоїв, сексуальним бажанням, голоду,

необмеженій владі вояків на окупованих територіях – факторам, які були мотиваційними рушіями гвалтування жінок солдатами різних армій [22]. Д. Андерсен у дисертації зосередилася на вивченні нацистської расової та сексуальної політики на прикладі десяти борделів концентраційних таборів Німеччини. Вона також показала як в'язні інструменталізували сексуальність і секс на свою користь, як нацисти використовували **борделі** для перевиховання гомосексуалів та як сексуальна активність у борделях забезпечувала короткі моменти близькості в дегуманізуючій атмосфері таборів. Історикиня довела, що незважаючи на суровий контроль сексуальності нацистським режимом, вона могла бути й поза його контролем [23].

Незадовго до дослідження Д. Андерсон питання сексуального насилля в нацистських концтаборах розкрив німецький культуролог Р. Зоммер. У монографії «Бордель в концентраційному таборі», він показав трагедію жінок, які піддавалися сексуальному насиллю та експлуатації в будинках розпусти, підрахував кількість таких закладів, розкрив причини їх виникнення, жахливі умови перебування там і проаналізував психологічні травми, які у майбутньому довелося пережити «секс-рабиням» [24].

Цікавою є розвідка Н. Тек «У партизанів: доля жінок», де вона відобразили життя єврейських жінок (інтимне в тому числі) у партизанських загонах Білорусі з позиції гендерної нерівності [25].

Поза межами феміністичного підходу сексуалізоване насильство німецько-радянської війни відображене у працях зарубіжних істориків присвячених воєнному окупаційному повсякденню й антропології. У них вчені зосереджуються виключно на відповідних злочинах військовослужбовців Червоної армії в перші періоди після захоплення європейських держав чи міст. Зацікавленість цим науковим сегментом проявилася після розпаду СРСР та виходу східноєвропейських країн з під його впливу. Тепер історики розпочали

розглядати цей період як радянську окупацію відповідно до цього змінився і вектор їх досліджень. Видавалися нові, або перевидавалися старі дослідження, присвячені Другій світовій війні, війсьній тематиці чи повсякденню цивільних мешканців, які супроводжувалися проблематикою сексуальних злочинів червоноармійців. Зазвичай використані в них історичні фрагменти несли в собі надмірну інтимну описовість та емоційність, що спричинило бурхливу реакцію європейського (осудну) і російського (негативну) суспільств [див.: 3, 5–7]. Праці Е Бівора та К. Раяна досі сприймаються не через призму їх військової тематики, а сексуальних безчинств червоноармійців описаних у них.

Відповідний науковий пласт спричинив негативну реакцію політичних кіл Росії, бо він не вписувався в сучасну політику пам'яті Кремля. Відтак історики путінської доби спрямували свою роботу на спростування або таврування згадок сексуальних злочинів червоноармійців на теренах Європи [див.: 26–27]. Намагання Б. Соколова, О. Будницького, О. Новікової та О. Гогуня поглянути на цю проблему в Червоній армії і партизанських з'єднаннях із феміністських чи антропологічних позицій не знайшли підтримки Кремля [див.: 28–31]. Не здобули підтримки роботи В. Дубіної, Г. Бордюгова та Х-Г. Нольте в яких пропонувалося аби уникнути напруги в суспільствах, йти шляхом паралельного досвіду, виокремлюючи відмінні та спільні риси сексуалізованого насилля у військах Червоної армії та Вермахту [див.: 32–34].

Дослідження німкені М. Гебхардт зруйнувало черговий міф про «непричетність військ союзників до сексуальних злочинів на території Європи», до цього було прийнято вважати, що сексуальне насильство вчиняли лише солдати Червоної армії. Історикиня зауважує, що в Західній Німеччині про насильство мовчали, щоб не псувати стосунки з новими союзниками, а в Східній, аби не дискредитувати радянську владу. М. Гебхардт спробувала навести цифрові викладки зґвалтованих німецьких жінок радянськими, американськими,

французькими та британськими солдатами. Фокусуючись на соціальній стигматизації жінок дослідниця зауважує, що вони часто піддавалися осуду з боку німецьких чоловіків та стикалися з проблемою виховання народжених від окупантів дітей і примусовими абортами [35].

Присутні в зарубіжній історіографії дослідження, які сфокусовані виключно на проблемі сексуального насилля солдатів Вермахту. Для прикладу, в цьому контексті розглядається функціонування нацистських борделів. Ще в 1977 р. німецький історик Франц Зайдлер опублікував монографію «Проституція, гомосексуалізм, членоушкодження, проблеми ведення німецької санітарії 1939–1945» [36], де вперше звернув увагу на функціонування будинків розпусти в Вермахті під час Другої світової війни. Робота стосувалася переважно Західного фронту. Монографія Йоанни Островської «Нерозказане: Примусова сексуальна праця під час Другої світової війни» видана в 2018 році розкриває сексуальну експлуатацію польських жінок під час воєнного лихоліття в нацистських борделях для офіцерів, солдатів, поліції та в'язнів концтаборів. У своїй роботі Й. Островська зосередилася на вивченні даного питання на території Генерал-Губернаторства. Але торкається вона і функціонування борделів в дистрикті «Галичина» та зауважує, що тут суворіше ніж в інших окупованих частинах України, дотримувалися заборони на залучення єврейок до цих закладів, але вони могли потрапляти до сексуального рабства у відповідних нелегальних закладах або гетто. Дослідниця також зосередилася на повоєнній стигматизації колишніх секс-працівниць і табуїзації професійної проституції після завершення Другої світової війни підкресливши, що для жінок Галичини цей досвід став причиною багаторічного мовчання через боязнь стигматизації [37].

Останніми роками в Росії з'явилися публікації А. Васильченка, К. Сак, Є. Кринко, І. Єрмолова та Б. Ковальова, які розкривають тематику сексуального

насилля солдатів Вермахту на російських окупованих територіях з позиції окупаційного повсякдення. В них автори зосереджуються на проблемі проституції і мотивах, що спонукали жінок займатися цим ремеслом, функціонуванні нацистських борделів і методів вербування до них працівниць, добровільних і недобровільних інтимних взаємин німецьких солдатів із радянськими жінками [див.: 38–45].

Сексуальне насилля, домагання та нестатутні відносини чоловіків і жінок у Червоної армії і партизанських загонах висвітлюється російськими істориками О. Гогуном, О. Будницьким і В. Звягінцевим з позиції гендерної нерівності та як один із негативів воєнного побуту, культурного виховання солдатів і вседозволеності командирів. Вони підкреслюють, що військове керівництво зазвичай не звертало увагу на це явище, якщо воно не заважало виконанню військових завдань. Жінка в них виступає жертвою, яка рятуючись від маскулінної сексуальної агресивності інколи цілеспрямовано підкорялася чоловіку, аби врятувати себе від постійних домагань, отримати соціальні блага чи врятуватися від передової [див.: 29, С. 413–416; 31, с. 422–435; 46, С. 427–431].

Сфера приватності жінок і чоловіків у Червоній армії ґрунтовно розкрита у колективній монографії російських дослідників Євгена Кринка, Ірини Тажидиної та Тетяни Хлиніної «Приватне життя радянської людини в умовах воєнного часу: простір, кордони і механізми реалізації (1941–1945)». Автори дослідження, окрім нестатутних і романтичних стосунків на фронті, яким присвятили підрозділ «Марс і Ерос: світ почуттів і чуттєвих стосунків у 1941–1945 рр.», зосередили увагу практично на всіх аспектах приватного життя чоловіків і жінок під час війни [47, с. 133–166]. З позиції гендерних взаємовідносин жіночому повсякденню під час німецько-радянської війни

присвячена розвідка Ірини Ребрової написана на основі спогадів жінок [48, С. 605–631].

Природні бажання солдатів Вермахту мати статеві контакти з жінками на окупованих територіях, причини, які їх штовхали до насильства, практика вбивства єврейських жінок після інтиму, аби солдати не піддавалися небезпеці звинувачення в «расовому соромі», мета функціонування військових борделів відображені у книзі німецьких дослідників Зенке Найтцеля і Харальда Вельцера «Солдати Вермахту: справжні свідчення боїв, страждань і смерті» [49]. Дослідження є унікальним, адже написане на основі підслуховування розмов німецьких військовополонених, яке таємно проводилося в англійських та американських таборах. Проаналізувавши протоколи підслуховування, які стосувалися розмов солдатів про жінок, автори доходять висновку, що військовослужбовці Вермахту на війні вважали нормальним вступати в інтимні стосунки з жінками навіть без їх згоди, більше того, розповідати про відповідні безчинства не було для них чимось незвичайним, табуйованим, злочинним, тим, що мало би виходити за загальноприйняті межі у мирний час [49, с. 166].

Питанню інтимних і романтичних стосунків поміж остарбайтерів на території Німеччини приділяє увагу австрійський історик Алоїз Нуссбаумер. Він зосереджує значну увагу на ставленні нацистської влади до статевих контактів німецьких жінок з іноземними робітниками та їх покарання за такі вчинки, наголошує на природному бажанні німкенів мати секс з остарбайтерами через брак чоловіків-співвітчизників [50, с.107–129].

Сексуальні злочини над єврейськими жінками в партизанських загонах відображені у наукових розвідках Л. Сміловицького, Д. Тейлора. У них на спогадах учасників аналізується досвід єврейських жінок у партизанських загонах Білорусі, розкриваються гендерні аспекти партизанського руху та питання формування комеморації про них після війни [див.: 51–52]. В свою чергу

Д. Бурдс і С. Кулинок у своїх роботах відобразили гвалтування учасниками партизанських рухів жінок в основі яких лежала етнічна помста та діяльність «легендованих чи псевдопартизанських груп», а мета – дискредитація супротивника [див.: 53–54].

Висновки. Як засвідчує аналіз зарубіжного історіографічного доробку питання сексуального насилля під час німецько-радянської війни розглядається істориками з позицій фемінізму, антропології й окупаційного повсякдення та охоплює практично всі сфери вивчення людської сексуальності. Історики відійшли від повного замовчування теми та визнали у своїх роботах сексуальне насильство системним інструментом війни, деконструювали міф про «чистий Вермахт», за яким німецькі солдати ніби не вдавалися до сексуального насильства на Східному фронті через нацистські закони «про чистоту арійської раси», підняли на поверхню тему масових зґвалтувань солдатами Червоної армії німецьких, австрійських і угорських жінок чим спричинили конфлікт із російською офіційною історичною наукою, заперечили непричетність до цього союзних військ. Загалом, сексуальне насильство в німецько-радянській війні в зарубіжній історіографії більше не сприймається як маргінальна тема, а розглядається як один із ключових моментів протистояння на винищення, де тіло є простором для расового і політичного домінування.

Список використаних джерел

1. Grossmann A. Eine Frage des Schweigens? Die Vergewaltigung deutsche Frauen durch Besatzungssoldaten. *Sozialwissenschaftliche Informationen*. 1995. Bd. 24. 2. S. 109–119. [in German].
2. Grossmann A. Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers. *October*. 1995. Vol. 72. P. 43–63. [in English].

3. Naimark N. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1995. 586 p.
4. Stelzl-Marx B. *Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955*. Wien–München: Böhlau Verlag; Oldenbourg Verlag, 2012. 896 S.
5. Райан К. *Последняя битва. Штурм Берлина глазами очевидцев*. Москва: Центрполиграф, 2003. 622 с.
6. Бивор Е. (2018) *Падение Берлина, 1945*. Киев, 472 с.
7. Різ Л. *Друга світова за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід*. Київ: Темпора, 2010. 444 с.
8. Пето А. *Насилие и молчание. Красная армия в Венгрии во Второй мировой войне*. Stuttgart, 2023. 275 с.
9. Гінда В. *Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації та на фронті*. Київ: Інституті сторії України НАН України, 2021. 409 с.
10. Matthews H. As we remember VE Day, remember too the German women who were raped. 2018 7 mai. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/as-we-remember-ve-day-remember-too-the-german-women-who-were-raped-96196>.
11. Бек-Геппнер Б. Індивідуальні спогади та історичний контекст. *Кьопп Г. Навіщо я народилася дівчинкою?: сексуальні «подвиги» радянських визволителів*. Київ: Гамазин, 2011. 160 с.
12. Lerner G. *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press, 1986. 318 p.
13. Enloe S. *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley: University of California Press, 2000. 437 p.

14. Peto, A. *Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945. Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s* / ed. by Richard Bessel and Dirk Schumann. – New York: Cambridge University Press, 2003, S. 129–148.
15. Stelzl-Marx B. Die unsichtbare Generation. *Wiener Zeitung*. 2012. Nr. 180 vom 15.09. S. 37
16. Stelzl-Marx B. «Ich bin stolz, ein Besatzungskind zu sein» Resilienzfaktoren von Nachkommen sowjetischer Soldaten in Österreich. *Kinder des Zweiten Weltkrieges – Stigmatisierung, Ausgrenzung und Bewältigungsstrategien*. Frankfurt – New York, 2016. S. 73–92.
17. Beck B. Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945. Paderborn: Schöningh, 2004. 368 s.
18. Beck B. Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht. *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. Cambridge, 2005. P. 317–331.
19. Mühlhäuser R. «Diskriminiert, als sei es ein Negerbastard» Der Nationalsozialistische Blick auf die Kinder deutscher Soldaten und einheimischer Frauen in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1942–1945). Am 21. ... *WERKSTATT Geschichte*. Heft 51. Klartext Verlag, Essen. 2009. S. 43–55.
20. Mühlhäuser R. *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hambourg, Hamburger Edition, 2010. 416 s.
21. Mühlhäuser R. Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency: Nazi Sexual Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945. *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. London, 2011. P. 197-220. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230234291_8.

22. Gertjejanssen W. *Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II*. A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota, 2004. 401 s.
23. Anderson J. *All rights reserved forced prostitution: the competing and contested uses of the concentration camp brothel*. New Brunswick, New Jersey, 2011. 299 s.
24. Sommer R. *Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Paderborn: Schöningh Verlag, 2009. 445 S.
25. Тек Н. У партизан: судьбы женщин. *Женщины на краю Европы*. Минск: ЕГУ, 2003. С. 168–187.
26. Сенявская Е. Женщины освобождённой Европы глазами советских солдат и офицеров (1944–1945 гг.). *Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Серия: общество и гуманитарные науки*. 2012. №3 (134). С. 13–19.
27. Сенявская Е. (2012) Красная армия в Европе в 1945 году. *Обозреватель-Observer*. 2012. №2. С. 111–127.
28. Соколов Б. Между наукой и политикой: цена Победы и Мифы Великой Отечественной. *60-летие окончания Второй мировой и Великой Отечественной: Победители и побежденные в контексте политики, мифологии и памяти*. Москва, 2005. С. 72–89.
29. Будницкий О. Мужчины и женщины в Красной армии (1941–1945). *Cahiers du Monde Russe*. 2011. Т. 52. № 2–3. С. 405–422.
30. Новикова О. Женщины, война и «фигуры умолчания». *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html> (дата звернення: 10.01.2025).

31. Гогун О. *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. 1941–1944*. Москва: «Центрполиграф», 2012. 526 с.
32. Дубина В. «Обыкновенная история» Второй мировой войны: дискурсы сексуального насилия над женщинами оккупированных территорий. *Журнал исследований социальной политики*. 2015. №13 (3). С. 437–450.
33. Бордюгов Г. «Война все спишет»? Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения. *Доклад на Международной научной конференции «Опыт мировых войн в истории России»*, 2005 11 сентября, Челябинск. URL: <http://www.airo-xxi.ru/gb/doklady/doklad01.htm/> (дата звернення: 22.02.2025).
34. Nolte H. Vergewaltigungen durch Deutsche im Russlandfeldzug. *Zeitschrift für Weltgeschichte*. 2009. Н. 1. S. 113–133.
35. Гебхард М. *Когда пришли солдаты. Изнасилования немецких женщин в конце Второй мировой войны*. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. 229 с.
36. Seidler F. *Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung: Probleme der deutschen Sanitätsführung 1939-1945*. Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1977. 323 s.
37. Ostrowska J. *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*. Warszawa: Marginesy, 2018. 480 s. [in Polish].
38. Васильченко А. *Секс в Третьем Рейхе*. Москва: «Яуза», 2005. 416 с.
39. Васильченко А. *Сексуальный миф III Рейха*. Москва: «Яуза-пресс», 2008. 576 с.
40. Кринко Е. Сак К. «Дома терпимости» в Ростовской и Сталинской областях в период немецкой оккупации в 1942–1943 гг. *Уральский исторический вестник*, 2023. №2 (79). 95–115. DOI: 1030759/1728-9718-2023-2(79)-96-115.

41. Сак К. Женская повседневность в оккупации: сексуальное насилие в документах и советской пропаганде. *Quaestio Rossica*, 2024. том 12, 2. 601–616. DOI 10.15826/qr.2024.2.898.
42. Сак К. Изнасилования на Восточном фронте: расследование, преступники и их жертвы. *Трагедия войны: Гуманитарное измерение вооруженных конфликтов XX века*. Москва: Яуза, 2021. С. 128–143.
43. Ермолов И. *Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками 1941–1944*. Москва: Центрполиграф, 2010. 383 с.
44. Ковалев Б. *Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы*. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. 372 с.
45. Ковалев Б. *Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации*. Москва: Молодая гвардия, 2011. 656 с.
46. Звягинцев В. *Война на весах Фемиды: Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел*. Москва: «Терра», 2006. 704 с.
47. Кринко Е., Тажидинова И., Хлынина Т. *Частная жизнь советского человека в условиях военного времени: пространство, границы и механизмы реализации (1941–1945)*. Ростов-на-Дону: Издательство ЮНЦ РАН, 2013. 362 с.
48. Реброва И. (2008) «Женская» повседневность в проблемном поле истории Великой Отечественной войны. *Женщина в российском обществе*, 2008. №2 (47). С. 25–33.
49. Найтцель З., Вельцер Х. *Солдаты Вермахта. Подлинные свидетельства боев, страданий и смерти*. Москва: «Эксмо», 2013. 367 с.
50. Нуссбаумер А. (2015) Примусові робітники в Пінцгау: трудові відносини в період націонал-соціалізму, життєві історії. Чернівці: Книги–XXI, 2015. 192 с.

51. Smilovitsky L. «Anti-Semitism in the Soviet Partisan Movement, 1941–1944: The Case of Belorussia». *Holocaust and Genocide Studies*. 2006/ 20(2). P. 207–234.
52. Taylor D. *Partisans and Soldiers: Themes of Gender and the Commemoration of Jewish Resistance in the Soviet Union During World War II*. Teses and Dissertation. 2019. URI: <https://dc.uwm.edu/etd/2059/>. (дата звернення 28.05. 2024).
53. Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. С. 278–309.
54. Кулинок С. В. «...Банда компрометировала советскую власть и настоящих народных мстителей – партизан»: лжепартизаны против партизан. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2018. № 3. С. 51–67.